

„ПОРОБЕНИЯТ РАЗУМ“ КАТО ПАРАБОЛА⁵
(Предговор към първото издание на български език, 1992 г.)

Поробеният разум принадлежи към творбите, особено изложени на риска от деформирано възприемане. Причината за това е светът, представен в това произведение, чиито елементи в преобладаващата им част можем да отнесем директно към една конкретна, незавоалирана действителност. Читателят на *Поробеният разум* не среща никаква трудност да разположи неговите герои във времето и пространството. Появяват се географски названия: Средна и Източна Европа, Полша, Варшава, Краков... Информация за времето носят изрази от типа: „преди Втората световна война“, „избухна войната – нашата страна стана част от империята на Хитлер“, или: „беше май 1945“. В процеса на четене ще открием такива елементи на описваната действителност, като: „концентрационният лагер в Освиенцим“, „викът „Хайл Хитлер!“, „Червената армия“, „есесовски команди“, „Бюрото на Полския филм“ и т. н.

Фонът и политическите аспекти на *Поробеният разум* са засенчили за повечето читатели на тази книга залегналите в нея етични послания – може би най-важните за разбирането на творбата на Милош и заявени още в заглавието. Някогашните интерпретатори на *Поробеният разум*, взели участие в кампанията, целяща оклеветяването и интелектуалното дискредитиране на писателя, който се реши да остане на Запад, правеха всичко възможно неговата книга да присъства в общественото съзнание главно като политически факт. В тази перспектива *Поробеният разум* беше преди всичко творба на антикомунист и хипократ. Нямаме намерение да полемизираме с тези жалки и днес вече отишли в историята интерпретации. Защото не за политическите аспекти на книгата на Милош ще стане въпрос тук: нека се вгледаме във възмож-

⁴ Дариуш Павелец (род. 1960 г.) – професор в Силезийския университет в Като-вице, автор на предговора към първото официално издание на *Поробеният разум* в Полша през 1989 г. по избор на Автора на книгата. Б. пр.

⁵ Парабола – алегоричен разказ с морално-дидактичен характер; иносказание, притча (гр.). Б. пр.

ността за един нов прочит на *Поробеният разум*, коренно различен от тези, които обикновено се практикуват.

Известният френски социолог на литературата Робер Ескарпи смята за един от критериите на литературното произведение „податливостта му на измяна“, тоест „способността на творбата да се превръща във всеки момент от своето съществуване в нещо по-различно от това, което е била в друг момент“. Изглежда най-податливи на „измяна“ са творбите с параболчен характер. Има обаче произведения, чиято параболчност се разкрива едва в резултат на такава измяна. Именно към тях можем да отнесем и *Поробеният разум*. В подкрепа на казаното по-горе нека приведем спомена на Чеслав Милош от поетичния фестивал в Ротердам. В разговор с Ева Чарнецка той разказва за срещата си с някакъв индонезийски поет: „И когато узна как се казвам, едва не падна: – Вие сигурно не знаете, че сте наш национален герой. – Как така? – питам. – Ами ние преведохме и разпространихме Вашия *Поробеният разум*. И това е главното ни оръжие в борбата със сегашния режим... – Тогава аз казвам: – Но нали вашето правителство е ясно? – А той: – Така е, но какво значение има това – то е също толкова тоталитарно. Вие сте написали книга срещу абсолютизма на властта. Тази книга е евангелие за нашите интелектуалци, борещи се срещу правителството“⁶.

В друг момент от същия разговор Милош ще каже още: „Полша беше само примерният материал. Но намерението ми бе да покажа един световен феномен, а не локално, полско явление. Полша само го илюстрира“. Според Карл Ясперс *Поробеният разум* е „не толкова политическа, колкото моралистична творба, продукирувана от гласа на съвестта в името на защитата на основни ценности“. Витолд Гомбрович дори ще напише, че „не анализът на проблема за комунизма е най-интересното в *Поробеният разум*“. За негова ключова идея писателят ще признае документирането на тезата, че „човекът може да направи всичко с другия човек“.

И така, възприемането на книгата на Милош в некомунистическия свят я освобождава от регионалната ѝ обусловеност. *Поробеният разум* дължи значимостта си не на източноевропейските реалии, от които черпи, а на „моралното си и философско обобщение“, а това всъщност е една от характерните черти на параболата.

⁶ Ева Чарнецка, *Пътник през света. Разговори с Чеслав Милош*, Ню Йорк, 1983. Б. пр.

С риск да бъдем упрекнати, че придаваме твърде голямо значение на второстепенни неща, нека припомним, че притчата в *Поробеният разум* започва още от мотото. Приведените от Милош думи на Стария евреин от Подкарпатието са израз, казано най-общо, на бунта срещу тоталитарното мислене. Тези „сто процента“ нечие право, така категорично отхвърлени от автора на мотото, Милош подлага на проникновено наблюдение и анализ в цялата книга. Решаващо за същността на *Поробеният разум* е не, както изглежда на мнозина, атаката срещу комунистическите режими в Източна Европа, а важното за всеки човек, независимо в какъв исторически момент ще се озове, детайлно описание на това, как „от дълбините на автентичния копнеж по единство израства изкушението за капитулация, което представлява ключът за разбиране на тоталитарното мислене. Изкушението да сложиш най-сетне край на безкрайните терзания и да свалиш небето на земята, да си извоюваш сигурност сега, веднага; да въведеш сигурност още тук и сега, дори и с цената на насилюето. Изкушението да осъществиш преждевременен синтез на истината – както казва Пол Рикъор. Разбираем жест, толкова човешки, а така пагубен по резултатите си“⁷.

Главен предмет на своите разсъждения Милош прави човешкия разум. Той прониква във вътрешния свят на човека, който освен всичко друго е поставен пред необходимостта от избор на житейско поведение. Описаните от Милош избори не подлежат обаче на еднозначна оценка, както би могло да следва от дословния прочит на заглавието на интересващата ни книга. Намираме за основателно разглеждането на понятието „Поробен разум“ като широко разбрана алегория, която, изпълнявайки ролята на главен композиционен елемент, поддържа представения в творбата свят. Именно с нейна помощ може да бъде предадена моралната идея в Милошовата притча. *Поробеният разум* не е статична творба. Защото Милош не ни показва някакво състояние, а сложен процес, при който, така както в средновековната психоматхия, Добродетелта и Порокът се борят за човешката душа. За да ни представи това, Милош прибегва към литературни изразни средства.

Трите първи раздела на книгата илюстрират борбата за титулния Разум на нейните три главни арени. Те са: Исти-

⁷ Вж. Фигелиус, *За тоталитарното мислене*, „Анекс“ 35 (1984). Б. пр.

ната, Благородството и Любовта. „Новата Вярa“ трябва да спечели личността на всичките споменати плоскости – единствено това би я задоволило. Но тя се оказва безпомощна пред Разума, в който Истината побеждава Фалша. Благородството тържествува над Подлостта, а Любовта е по-силна от Омразата. В тази ситуация Новата Вярa се решава на компромис. Тъй като не разполага с възможности да се намеси в конфликта, разиграващ се между действащите вътре в човека сили, тя се задоволява с външните признаци за приемането. Също така външни, защото произхождат извън човешкото съществуване, са и силите, на които се подчинява склонният към компромис Разум. Милош ги представя във формата на алегорични персонажи: Мурти-Бинг, Метод и Кетман.

„Разрив между знанието и делата“, „раздвоение на волята“, „чувство за грях“, поведение, подчинено на принципа „виждам и признавам Доброто, но следвам пътя на Злото“ – ето източниците на алегоричната литература. Почти същите мотиви дават тласък и за написването на *Поробеният разум*. И Милош, мъчейки се както предшествениците си да намери изход от аналогични проблеми, си послужва с алегория. Наистина „хапчетата на Мурти-Бинг“, пренасящи мироглед по органичен път, са измислени от Станислав Игнаци Виткевич, но едва в творбата на Милош те придобиват алегоричен смисъл. Мурти-Бинг в *Поробеният разум* е всъщност една въплътена в човешки образ абстракция, която не би могла да бъде разбрана, ако се ограничим само до буквалното ѝ значение. Защото Мурти-Бинг не служи на Милош за назоваване на конкретен обект. Мурти-Бинг е една от трите сили, подхвърлени от Новата Вярa на Разума, в който Истината се бори с Фалша. Милош драматизира описанието на психическите преживявания, разказвайки в подробности перипетиите около приемането на хапчетата, съдържащи мироглед. Както е присъщо на притчите, авторът на *Поробеният разум* се позовава най-напред на „познатия на читателя опит“, след което му помага да осъзнае сходството между това, което той познава, и разказаната история. Милош улеснява правилното ѝ възприемане, представяйки в резюме романа *Ненаситност* на Виткевич. Извън откритието на монголския философ читателят на *Поробеният разум* познава ежедневната ситуация на приемане на фармакологични средства и постиганите в резултат на това

ефекти. Разказвайки за адаптирането на интелектуалците към новите обществени условия, Милош показва приликата на тази ситуация с „познания на читателя опит“ за да направи по-разбираема същността на вътрешната промяна, извършваща се въпреки човешката природа. Такова използване на единия вид опит с цел да бъде „хвърлена светлина“ върху другия е прийом, характерен за притчата. Такъв прийом е и алегоричната битка между персонафицираните черти на характера. Например действителната, съществуваща реално и обкръжаваща героите на *Поробеният разум* метафизична пустота бива преодоляна с помощта на „единствената възможна система, единствения понятиен език“, тоест чрез силите на Фалша, защото: „онзи, който твърди, че е стопроцентово прав, е голям насилник, страшен разбойник, най-големият мерзавец“.

Стремейки се да се впише в новата обществена и политическа действителност, личността се поддава на изкушението да приеме Мурти-Бинг, отказва да говори Истината, макар и да я вижда. Но това е само първият етап. Следващият е проповядване на Лъжата: „пациентът сяда и пише положителна статия и сам е учуден от лекотата, с която му върви“. По този начин сталинската Нова Вяра всъщност води до тържество на Фалша, чийто верен съюзник в борбата срещу Истината се оказва Мурти-Бинг. На личността ѝ остава единствено „спокойната пътя на човека, който знае, че лъже, и гледа съчувствено хората, лишени от пълно съзнание“. Мурти-Бинг е първата алегория на шизофренията, която срещаме на страниците на *Поробеният разум*. Втората е Методът, влизащ в битката между Благородството и Подлостта. Индивидът си дава сметка, че благородният човек не се срамува от своите мисли. Но Подлостта му нашепва, че в сегашната ситуация „аргументите на разумните хора“ не са в състояние да трогнат никого. Тук се появява Методът – единственият управомощен начин на говорене. Негова алтернатива е „замлъкването“, затова в мнозинството от случаите победител е Методът. Триумфът на Метода е равнозначен на победа на Подлостта, защото как другояче бихме могли да окачествим „доказването на това, което в дадения момент е потребно на властниците“.

Създаденото от Милош понятие Метод е далеч от научна прецизност. На страниците на *Поробеният разум* то е само-

стоен бит, отличаващ се със своеобразни черти, характер, както и със способност за автономно действие. Методът е „загадъчен“, „еластичен“, „никой не го разбира добре“, той е „като змията“, притежава „магична сила“, но също и „множество уязвими страни“, човек обаче може да се почувства „тероризиран от него“, „да се озове в неговата змийска прегръдка“, да капитулира пред неговия „дуктат“. Трябва да се подхожда много внимателно към всякакви „спорове с Метода“ и да се държи сметка за неговия „триумф“, защото той „използва откритията на Маркс и Енгелс“. Описаният от Милош Метод е нещо средно между речниковите дефиниции за **метод**, разбран като начин на постъпване, комплекс от действия и средства, прилагани за постигане на определена цел, **методология**, тоест познаване на методите за изследване, изграждане на научни системи, изразяване и утвърждаване на научните постижения, и **методика**, предписваща конкретните норми на поведение, които гарантират постигането на целта. Към всичко това трябва да се добави и нещо извън дефинициите, тоест – човекът.

След приемането на Мурти-Бинг и обричането на Метода човешкият разум се намира най-близо до тоталното си поробване. Тогава на помощ му идва Кетманът – или техниката на камуфлажа, – третата алегория на шизофренията в *Поробеният разум*. Кетманът обаче не помага на никоя от воюващите страни и с това се различава от описаните по-горе сили. Той като че ли изпълнява ролята на посредник, който довежда скараните противници до брак. Например човек изпитва презрение към Русия, а в същото време „на всяка крачка шумно манифестира възхищение от нейните постижения в различни области, носи под мишница руски списания и книги, тананика руски песнички“. Изгодният за дезориентираната личност Кетман, препоръчващ ѝ „да пази мълчание за истинските си убеждения“, обещаващ защита на собствените мисли и чувства, всъщност води до последния стадий на поробването на Разума. Кетманът се оказва поредният капан, заложен от Новата Вярa пред нейните агенти.

Описаните по-горе три персонифицирани абстракции, позволяващи ни да отнесем *Поробеният разум* към традицията на литературата, служеща си с алегория, не са единствените, които се появяват в началните глави на книгата. Те не биха имали смисъл, ако не беше четвъртата сила, чието

име е Страх. Именно той е главната причина за капитулацията на интелектуалците и за окончателното приемане на Новата Вяра, тъй като не автентичното подчинение на дестерминизма на историята е същинският фактор, който ги скланя към това.

Действието на силите, използвани от Новата Вяра в усилията ѝ да завладее човешките умове, Милош разкрива чрез биографиите на четирима герои: Алфа, Бета, Гама и Делта. Разбира се, никак не е трудно да разшифроваме тези псевдоними, в това ни улеснява общата ни с автора на *Поробеният разум* национална и литературна традиция. Такова начинание обаче не изглежда оправдано, освен в очите на търсачите на сензации. Сам Милош пише, че „използва биографиите на писателите като пример“. А го прави, защото тъкмо писателите са тези, които „регистрират промените, настъпващи в самите тях и у другите“. В светлината на това признание можем да приемем представените в *Поробеният разум* герои за типични. Към това ни подтиква и фактът, че са лишени от имена. Следователно имаме правото да заключим, че те са важни като примери за известни общочовешки нагласи към живота. Произведението, в което срещаме изобразени по този начин герои, без колебание можем да отнесем към категорията на параболчните творби.

Със сигурност не успях да покажа всички черти, позволяващи ни да поставим *Поробеният разум* в традицията на припчите. На по-задълбочен анализ би могъл да бъде подложен лексикалният слой на творбата. Една нейна част изглежда е с Кафкуанско-Оруеловско родословие. Ето го далечния „Център“, който „управлява с едикти“, описваната страна пък е провинция на някаква „Империя“. И тук, както в 1984, се появява „Партията“, писана с главна буква; наистина вместо „Полиция на Мисълта, имаме „полиция по сигурността“, затова пък „Тоу“, призован във фрагмента за „Кетмана на революционната чистота“, извиква асоциации с личността на „Големия Брат“.

Разбира се, това са само сигнали, чиято единствена цел е да се обърне внимание на *Поробеният разум* като на факт от литературно естество. За такъв негов прочит говорят аргументи, лежащи извън текста: авторовият замисъл, рецепцията на книгата от страна на политически ангажирани писатели от некомунистически страни, както и оценката на

изтъкнати интелектуалци. За такава интерпретация говорят и аргументи, които ни предлага самият текст: използването на литературни изразни средства, в това число и употребата на алегория, възможността за морални и философски обобщения на описваните явления, изобразяването на типични герои, лишени от имена, поетичната, а не научна лексика.

Когато се разглежда само като политически факт, литературното произведение бива оговорено както от художествените си, така и от познавателните си качества. Първите просто не се забелязват, а вторите обикновено трябва да бъдат пренебрегнати, и то най-често преди четенето. В настоящия момент, когато книгата на Милош достига за първи път до непривилегированите читатели, се открива възможност да си припомним някогашните дискусии и да започнем нови. Надявам се обаче *Поробеният разум* да намери и читатели, които ще потвърдят правилността на представения тук модел за интерпретация.